

Najstarší patriciát v stredovekej Bratislave: šľachtici alebo mešťania?

JURAJ ŠEDIVÝ

Najstaršia zachovaná pečať mešťanov z Bratislavy je privesená na listine z roku 1302 a v jej kruhopise môžeme čítať text *SIGILLVM CIVIVM IN PRESPVRCH*. Pečatidlo pochádza pravdepodobne z druhej polovice 13. storočia a dokladá spoločnú identitu komunity mešťanov. Ale kto boli v čase, keď pečať vznikla oní v texte zmienení „mešťania“ (*cives*)? Z akých vrstiev sa vytvorila mestská politická elita, ktorá okolo roku 1300 rozhodovala o osudoch celej komunity¹?

Exkurz do historiografie

Ak chceme nájsť odpoveď na vyššie položenú otázku v staršej literatúre, máme k dispozícii niekoľko novších slovenských syntéz, množstvo (aj zahraničných) odborných štúdií a staršiu – najmä maďarskú literatúru. Syntézy, ktoré k dejinám stredovekej Bratislavy v posledných desaťročiach vyšli, majú len populárno-vedecký charakter. Chýba im vedecko-kritický aparát a aj formulácie textov sú prispôsobené čo najširšej recipientskej skupine. Začnime prvými „veľkými“ slovenskými Dejinami Bratislavy, do ktorých texty ku stredoveku písali pod vedením Dariny Lehotskej Július Bartl, Hedviga Hudáková, František Kalesný, Zdenko Hrabussay a Ladislav Šášky². Július Bartl predpokladá, že mestotvorný proces vyvrcholil v 13. storočí, kedy vraj vedľa seba existovali „starousadlí bezprávní služobníci a hostia s výsadným postavením“.³ Druhú menovanú skupinu tvorili podľa neho ľudia označení ako *cives*. Interpretácia J. Bartla tak sugeruje totožnosť *cives* a *hospites*. Podľa neho sa „hostia – obchodníci a remeselníci – čoskoro ujali správy osady, pretvárajúcej sa pomaly v mesto“. Pôvodné obyvateľstvo tvorili služobníci, drobní remeselníci a kupci, roľníci a vinohradníci. Obe skupiny si vytvorili (sic! – J. Š.) svoje normy, ktoré Ondrej III. prostredníctvom privilégii z roku 1291 len kodifikoval. Patriciát podľa

¹ Pojmu „patriciát“ sa niektoré novšie práce k dejinám miest vyhýbajú a nahrádzajú ho modernejším označením svetskej „elity“. Ja však oba vedecké novotvary chápem ako synonymá. Miesto debaty o pomenovaniach (či už moderných alebo dobových) je dôležitejšie zistiť sémantiku, teda obsah či význam dobových termínov.

² LEHOTSKÁ, Darina – PLEVA, Ján (ed.). *Dejiny Bratislavy*. Bratislava : Obzor, 1966.

³ *Tamže*, s. 49.

jeho výkladu vytvorili *hospites*, ktorí boli najmä obchodníkmi a remeselníkmi⁴.

V druhom mierne pozmenenom vydaní knihy je jasnejšie formulovaná téza o splynutí staršej podhradskej osady s novou osadou s centrom okolo hlavného námestia.⁵ V práci sa spomína aj inde sa nevyskytujúca informácia, že „mešťania tvorili spoločenstvo privilegovaného obyvateľstva (*universitas civium* – roku 1280)“. Prvý richtár Jakub bol vďaka donácii na úrovni šľachtica, o čom podľa autorov svedčí jeho titul *comes*. V oboch vydaniach sa spomína aj prítomnosť hradnej posádky, ktorú tvorili jobagióni (aj z okolia Bratislavy).⁶

Z ďalších syntetických prác sa zásadnejšie ku zloženiu (pred)mestskej society vyslovil až katalóg ku výstave Bratislava mešťana Wocha, zorganizovanej pri príležitosti 700. výročia udelenia mestských privilégii. Aj podľa jeho autorov (Petra Baxu a Viktora Ferusa) vytvorili základestskej komunity hostia s privilegovaným postavením. Okrem nich v podhradí žili aj hostia hradu (sic – J.Š.), vojaci, remeselníci, služobníci s rôznym stupňom osobnej slobody, židia a cirkevné osoby. Správne uvádzajú, že meštiansky stav so svojou typickou štruktúrou (patriciát, kupci, remeselníci, mestská chudoba) vznikol až koncom 13. a v 14. storočí. Za prvých menovite známych obyvateľov hradu a podhradia považujú jobagiónov Čukára a Wocha (1213 a 1240). Téza, že najstarší patriciát bol multigenetický je síce asi správna, ale snaha autorov urobiť z Jakubovcov Nemcov, z Pecha a Formu Talianov a z Wocha Slováka, je jednoznačne „overinterpretation of the sources“.⁷

Aj Bratislava v stredoveku od Antona Špiesza má len populárno-vedný charakter. Jej autor v nej píše, že „obyčajné na fyzickú prácu odkázané obyvateľstvo bratislavského podhradia predstavovali v 10.-11. storočí, tak ako všade inde v podhradiach, nepochybne tzv. hradní jobagióni. Obrábali tu svoje poľnosti a boli pripravení na rozkaz chopiť sa zbrane“.⁸ Autor však zároveň predpokladá rozvinuté remeslá (hrnčiarstvo a kováčstvo). Wocha, pre ktorého bol v roku 1243 použitý termín *civis*, interpretuje autor ako „bratislavského mešťana alebo rytiera“ a bol podľa neho nemeckým kupcom.⁹

Špeciálne stredovekým dejinám Bratislavy bolo venovaných aj niekoľko monotematicky koncipovaných zborníkov štúdií, ktoré čiastočne suplovali chýbajúcu vedeckú monografiu. Prvý z nich pod názvom Najstaršie dejiny Bratislavy (1986) sa obširnejšie venoval politickým dejinám (V. Sedlák), urbanistickému vývoju (V. Jankovič) a toponýmii (V. Horváth).¹⁰ Iba

⁴ *Tamže*, s. 49-50.

⁵ HORVÁTH, Vladimír - LEHOTSKÁ, Darina – PLEVA, Ján (ed.). *Dejiny Bratislavy*. Bratislava : Obzor, 1982, s. 47.

⁶ *Tamže*, s. 48-49.

⁷ BAXA, Peter - FERUS, Viktor. *Bratislava mešťana Wocha. Katalóg expozície Bratislava mešťana Wocha 1242-1291 otvorenej pri príležitosti 700. výročia udelenia mestských privilégii Ondrejom III*. Bratislava : Pallas, 1991, s. 12. Na rozdiel od neho katalóg k mladšej expozícii v zásade prináša iba archeologické poznatky (porovnaj JANOVIČKOVÁ, Marta (ed.). *Z najstarších dejín Bratislavy*. Bratislava : MMB, 2004).

⁸ ŠPIESZ, Anton. *Bratislava v stredoveku. Ilustrované dejiny*. Bratislava : Perfekt, 2001, s. 21.

⁹ *Tamže*, s. 23.

¹⁰ SEDLÁK, Vincent. Centrálné postavenie Bratislavského hradu do konca 13. storočia, In HORVÁTH, Vladimír

u Vendelína Jankoviča nájdeme niekoľko riadkov ku sociálnej štruktúre obyvateľov podhradí a vznikajúceho mesta. Jankovič uvažuje, že za mestotvorným procesom stála nejaká užšia skupina majiteľov pôdy a kapitálu, ako aj reprezentantov verejnej moci. Písomné pramene o nich vraj nehovoria, ale domnieva sa, že medzi nich mohli patriť príslušníci dvora, cirkev, šľachtici z okolia Bratislavy (grófi z Jura a Pezinka, šľachtici zo Šúroviec, Trnia, Rače, Marcholfovci) a nemeckí a talianski kupci a bohatí vinohradníci.¹¹ Prvý (a žiaľ aj posledný) zväzok z plánovaných 10 zväzkových vedeckých dejín mesta k našej otázke neprispel, lebo jeho štúdie siahajú len do obdobia Veľkej Moravy.¹² Významnejším prínosom – aj k nami položenej otázke – sa stal až zborník *Städte im Donauraum* (1993). V jednej zo štúdií tohto zborníka upozornil Erik Fügedi na list niekdajšieho bratislavského archívára Franza Kovátsa, ktorého kópiu mu poskytol András Kubinyi. Kováts v liste z roku 1944 (!) predpokladal, že príslušníci vrstvy mestských *comites* (teda najvplyvnejší mešťania uhorských miest 2. polovice 13. storočia – alebo ak chceme – najstarší patricijovia) boli potomkami hradných jobagiónov. Tito *comites* boli podľa Kovátsa niečo ako rentiéri, žijúci z príjmov za nájom z pozemkov, ktoré dali kedysi k dispozícii pri „vzniku mesta“. Pripadla im podľa neho úloha analogická dedinským šoltýsom.¹³

Štúdie k dejinám stredovekej Bratislavy sú roztratené aj v rôznych tematicky heterogénnych zborníkoch. Inšpiratívna je najmä štúdia Dariny Lehotskej o patricijskom rode Jakubovcov, kde autorka konštatuje, že stáli na pomedzí šľachty a mešťanstva.¹⁴ Podobne ako Kováts sa aj Vladimír Rábik domnieva, že najstaršiu mestskú elitu v Trnave aj Bratislave tvorili mešťania šľachtického pôvodu s funkciou lokátorov, no na rozdiel od Kovátsa predpokladá, že tak v Bratislave ako aj v Trnave (aj ďalších mestách) sa malo jednať o príslušníkov jedinej rodiny (v Bratislave Jakubovci, v Trnave „Henchovci“).¹⁵ Najnovšou prácou ku spoločenským pomeroch v Bratislave 13. storočia je štúdia Žofie Lysej. Zaoberá sa okrem iného aj problémom *cives* a *hospites*. Konštatuje, že prvým termínom označovali pramene z 13. storočia okrem Bratislavčanov len obyvateľov Trnavy, Nitry, Banskej Štiavnice a Podolíncu. Termín *cives* interpretuje v tejto súvislosti trochu anachronicky ako „vojaci“. Ale neskôr v texte vysvetľuje bližšie, že „obyvateľstvo označované ako *cives* tvorilo pôvodne vojenskú časť hradného obyvateľstva, s ktorými začali postupne splývať“. Uvádza aj, že „šľachta

(ed.). *Najstaršie dejiny Bratislavy*. Bratislava : AMB, 1986, s. 157-168; JANKOVIČ, Vendelín. Vznik mesta Bratislavy, In *Tamže*, s. 187-197; HORVÁTH, Vladimír. Rast stredovekého mesta. In *Tamže*, s. 199-209.

¹¹ JANKOVIČ, Vznik mesta Bratislavy, ref. 10, s. 192.

¹² ŠTEFANOVIČOVÁ, Tatiana (ed.). *Najstaršie dejiny Bratislavy*. Bratislava : Elán, 1993.

¹³ FÜGEDI, Erik. Die Städte im mittelalterlichen Ungarn. Versuch einer Forschungsbilanz. In MARSINA, Richard (ed.). *Städte im Donauraum. Sammelband zum 700. Jahresfeier des Stadtgrundprivilegs von Preßburg 1291-1991*, Bratislava: SHS; SAV, 1991, s. 38-54 (citát na s. 51).

¹⁴ LEHOTSKÁ, Darina. Jakubovci. Bratislavská patricijská rodina (1279-1420). In *Bratislava. Ročenka Múzea mesta Bratislavy*, 1967, roč. 3, s. 59-115.

¹⁵ RÁBIK, Vladimír. *Mestská kniha príjmov trnavskej farnosti sv. Mikuláša z roku 1495*. Trnava : FF TU, 2006, s. 16, 19, 20.

z okolia Bratislavy vlastnila v meste nehnuteľnosti“ (1279).¹⁶

Paradoxne dodnes najviac hodnotená (a čiastočne preceňovaná) práca Theodora (Tivadara) Ortvaya k našej otázke neprináša takmer nič nové. Ortvey uvažoval v intenciách historiografie 19. storočia a okrem udalostí a faktografie spracoval systematicky mestskú samosprávu („nemecký právno-historický prístup“), hospodárenie mesta („národohospodársky pohľad Angličanov“) a prosopografiu (záľuba faktografickej histórie v biografických detailoch). Sociálne dejiny, ktoré masívne presadili až príslušníci najstarších dvoch generácií francúzskych analistov v medzivojnovom období, mu boli ešte cudzie. Len okrajovo ponúkol úvahy o existencii komunity mešťanov, na čele s vlastnými správnymi orgánmi, už pred 1291.¹⁷

Jednoznačne najprínosnejšie texty ku charakteru formujúcej sa mestskej society v Uhorsku uverejnil András Kubinyi. Kubinyi sa zaoberal všeobecným vývojom uhorských miest a možno aj vďaka predpráci Kovátsa a vďaka vlastným bádaniam už otvorene napísal, že pri vzniku miest hrala dôležitú úlohu vrstva, ktorá vznikla zo služobného obyvateľstva komitátnych hradov – najmä z jobagiónov. Túto vrstvu môžeme podľa neho prirovnať ku tzv. Ritterbürgerom v rakúskych a nemeckých mestách.¹⁸ Zároveň sa prikláňa k názoru, že termín *cives* označoval skôr pôvodne usadených hradčanov (Burgleute) a vyskytuje sa len pri popise obyvateľov väčších miest, zatiaľ čo termín *hospites* sa používal skôr pre pomenovanie novo osadeného remeselnícko-obchodníckeho elementu (aj v menších mestách a dedinách). Špičku vrstvy *cives* tvorili podľa neho „rittermäßige Bürger“ (jedinci vlastníaci okrem majetkov v meste aj pôdu mimo mesta prípadne s poddanými), ktorí bývali označení ako *comites*¹⁹.

Po krátkom exkurze do historiografie mesta môžeme našu otázku z úvodu, teda kto boli v bratislavskej pečati zmienení *cives*, konkretizovať do niekoľkých menších problémov: Akí je vzťah medzi *cives* a *hospites*? Boli *cives* pôvodnými obyvateľmi podhradí (A. Kubinyi)? Je naozaj rozdiel medzi hosťami a hosťami hradu (P. Baxa)? Kam sa stratili jobagióni, ktorých do vpádu Mongolov spomínajú pramene ako jedinú explicitne pomenovanú sociálnu skupinu v podhradí? Bol rozdiel medzi šľachtou mestskou a vidieckou, vlastníacou v meste pozemky (Ž. Lysá)? Kto boli *comites* z najstarších mestských listín a akú úlohu zohrávali pri vzniku mesta? Boli to naozaj „mestský šoltýsi“ (F. Kováts)?

¹⁶ LYSÁ, Žofia. Počiatky formovania mestskej society v stredovekej Bratislave (Úvod do problematiky). In *Medea. Studia mediaevalia et antiqua*, 2006, roč. 10, s. 115-149 (citát s. 132, 138).

¹⁷ ORTVAY, Theodor. *Geschichte der Stadt Pressburg II/2*. Pressburg : Carl Stampfel Verlag 1898 (najmä s. 19-28).

¹⁸ KUBINYI, András. Der ungarische König und seine Städte im 14. und am Beginn des 15. Jahrhunderts. In RAUSCH, Wilhelm (ed.). *Stadt und Stadtherr im 14. Jahrhundert*. Linz an der Donau 1972, s. 193-220 – vyšlo aj v: KUBINYI, András. *König und Volk im spätmittelalterlichen Ungarn. Städteentwicklung, Alltagsleben und Regierung im mittelalterlichen Königreich Ungarn*. Herne : Verlag Tibor Schäfer, 1998, s. 23-51 (citát s. 25).

¹⁹ Dokladá napríklad rozlišovanie *cives castri Budensis* a *hospites des suburbio castri* v prípade Budína. Porovnaj KUBINYI, Der ungarische König, ref. 18, s. 24-25.

Cives (civiles) a hospites alebo terminologická pasca

V stredovekých uhorských prameňoch v zásade nemôžeme predpokladať konzekventné používanie termínov s nemennou sémantickou hodnotou. Pojmom *civitas* bol napríklad označovaný (komitátny) hrad, jeho podhradie aj neskoršie mesto. Napriek tomu sa pokúsime zistiť, koho približne pramene v tom-ktorom období označujú ako *cives*. Popri tomto termíne sa vyskytuje aj termín *civiles*, ktorý vychádza z rovnakého koreňa slova a preto sa pozrieme aj na to, či ho môžeme pokladať za synonymný.

Zo slovenských prác ku právnym aspektom sociálneho rozvrstvenia treba spomenúť najmä klasickú prácu Štefana Lubyho.²⁰ Na svoju dobu predstavovala nepochybne prínosné a hlavne systematicky vybudované historicko-právnické dielo. V súčasnosti sú ale niektoré tézy neudržateľné. Napríklad nemožno súhlasiť s tým, že mešťania vznikli z cudzích hostí, ktorí boli remeselníkmi a obchodníkmi a zakladali si vlastné osady od počiatkov Uhorska. Títo *hospites* vraj mali lepšie postavenie ako jobagióni a mohli si voliť vlastných richtárov (*villici*) a farára a mali právo trhu.²¹ Na druhej strane Luby veľmi správne konštatoval, že mešťania (*cives*) sa ako uzavretá trieda vytvorili až v 14. storočí.

Pri zisťovaní významu termínov označujúcich sociálne kategórie uhorského obyvateľstva musíme najskôr siahnuť po zákonníkoch, ktoré nám ilustrujú situáciu v 11. storočí. Dekréty Štefana poznajú hlavné rozdelenie obyvateľstva podľa osobnej slobody na slobodných (ich vyššiu vrstvu tvoria *domini* t. j. páni otrokov), prepustencov (*liberti*) a neslobodných (*servi / ancillae*). Ďalej rozlišujú sociálnu stratifikáciu na *maiores* a *minores*.²² Všeobecne delia obyvateľstvo aj na *laici* a *clerici*. Do prvej kategórie patrí špička spoločnosti: *reges, seniores (regalis curie vel civitatis), comites, iudices*. Strednú vrstvu tvoria *milites*, voči nim nižšie postavení sú *vulgares*. Rôzne postavenie môžu mať *hospites*. V spodnej časti svetského spoločenského rebríčka sa nachádzajú prepustenci (*liberti*) a neslobodní (*servi / ancillae*). Na čele obcí stoja *villici*. Cirkevnú časť spoločnosti tvoria *archiepiscopi, episcopi, presbyteri, sacerdotes* (a k nim môžeme ako cirkevné osoby priradiť aj explicitne nespomínaných *abbati a monachi*).²³

Označenie *cives* sa objavuje prvý raz až v zákonníkoch Ladislava. Tie delia obyvateľstvo podobne ako Štefanove na slobodných a neslobodných. Ľud všeobecne (okrem privilegovaných vrstiev) tvoria *villani* – na ich čele stoja *villici*.²⁴ Ladislavove zákonníky oddeľujú dve skupiny - *nobiles* a *milites* resp. *optimates* a *populus*.²⁵ Špičku spoločnosti

²⁰ LUBY, Štefan. *Dejiny súkromného práva na Slovensku*. Bratislava : Knižnica Právnickej jednoty, 1945.

²¹ *Tamže*, s. 179.

²² *Tamže*. Prvý dekrét Štefana, § 9 (ZÁVODSZKY, Levente. *Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinatai határozatok forrásai. Függelék: A törvények szövege*. Budapest 1904, s. 144).

²³ ZÁVODSZKY, Szent István, ref. 22, s. 141-156.

²⁴ Prvý dekrét Ladislava, § 25, tretí dekrét Ladislava, § 1 (ZÁVODSZKY, Szent István, ref. 22, s. 162, 173).

²⁵ Druhý dekrét Ladislava, § 11, tretí dekrét Ladislava, § 1 (ZÁVODSZKY, Szent István, ref. 22, s. 169, 173).

tvoria *reges* so svojimi hodnosťami (explicitne spomenutý palatín), ktorí svoje rozhodnutia tlmočia prostredníctvom svojich poslov (*nuntii regis*) do jednotlivých komitátnych hradov (*civitates*, prípadne *civitates provincie*). Medzi vyššiu vrstvu (*maiores*) patria *comites* (na čele *confinii* alebo *comitatus*), zrejme aj časť od nich nižšie postavených *iudices* (súdia v rámci svojho okrsku – *parochia*, nemôžu predvolať komesa). Postavenie *militēs* nie je úplne jasné, ale pravdepodobne predstavovali gros obyvateľstva – teda *populus*. Explicitne do nižšej vrstvy (*minores*) patria *cives*, tzv. *ewnek* ale aj *servi*. Ladislavove dekréty spomínajú aj *hospites*, *udornici* a *servi / ancillae*. Cirkevnú časť spoločnosti tvoria *archiepiscopi*, *episcopi*, *presbyteri*, *diaconi*, *abbati* a *monachi*. Skôr funkcie (zamestnania) ako sociálne skupiny tvoria *iudices*, *pristaldi*, *mercatores*, *custodes confiniorum (ewrii)*, *centuriones*, *decuriones*.²⁶

Zákonník Kolomana a ustanovenia synod za jeho vlády odzrkadľujú zložitejšiu spoločenskú štruktúru: popri kráľovi (*rex*) rozoznávajú články zákonníka aj *senatus regis*, *regni principes*, *maiores ministri regis*, *maiores ministri ducis* a všeobecne aj *maiores* – tých všetkých má súdiť kráľ osobne (prípadne posledné dve skupiny aj komes spolu so sudcom).²⁷ *Comites* stoja na čele ľudu (*populus*), z ktorých najvýznamnejšiu vrstvu tvoria *militēs*. Ako neslobodných spomína zákonník ešte *servi / ancillae*. Texty spomínajú aj *cives*, *civiles*, *hospites*. Zdá sa, že termíny *cives* a *civiles* sú synonymné, ako sa domnieval už Matúš Kučera.²⁸ Nasvedčovalo by tomu aj znenie § 45 Kolomanovho zákonníka, ktorý nariaďuje vyberať 8 denárov od *civiles*, medzi ktorými sa nachádzajú aj takí, ktorí nedostali slobodu od kráľa ale od oných (t. j. práve spomínaných) *cives*.²⁹

Už v treťom dekréte kráľa Ladislava (1077-1095) sa spomína, že ak by niekto zadržal niekoho z *cives*, alebo z ľudí zvaných *ewnek* alebo z otrokov (*servi*), má ich prezentovať kráľovi na sviatok Na nebo vzatia Panny Márie.³⁰ Ak mohli ľudí z kategórie *cives* beztretnie niekde zadržiavať, dalo by sa usudzovať, že neboli osobne úplne slobodní. Túto tézu však vyvracia fakt, že v Turócyho kódexe sa na rozdiel od Admontského kódexu miesto *ewnek* objavuje explicitne slovo *liberi*. Termín *cives* označuje v 11. a 12. storočí osobne slobodné obyvateľstvo podhradí, ktoré je zároveň závislé od hradu (vojenské povinnosti). Ondrej R. Halaga predpokladal istú formu vlastnej samosprávy, keď tvrdil, že „v prvých stáročiach Uhorska tvorili aj *civivia* každého hradu – samozrejme – samosprávnu jednotku“.³¹

²⁶ ZÁVODSZKY, Szent István, ref. 22, s. 157-180.

²⁷ Kolomanov dekrét, § prologus, § 9, § 11 (ZÁVODSZKY, Szent István, ref. 22, s. 183-185).

²⁸ KUČERA, Matúš. *Slovensko po páde Veľkej Moravy*. Bratislava : Veda, 1974, s. 362.

²⁹ ZÁVODSZKY, Szent István, ref. 22, s. 189: § XLV. *Denarii VIII, qui de liberis singulis colligebantur, a modo non accipiantur. De civilibus ebdomadariis octo denarios precipimus colligi, inter quos scilicet, si quis liber non a rege, sed ab ipsis civibus*. Adjektívum *civilis* však označovalo aj všeobecne obyvateľstvo ako také (*via civilis, causa civilis* – pozri: GYÖRFFY, Georgius (ed.). *Diplomata Hungariae antiquissima* (ďalej DHA), Budapest : Academia scientiarum Hungaricae 1992, s. 213 a 76)

³⁰ Tretí dekrét Ladislava, § 2: *Precipimus... quod ... apud quemcumque alicui civium vel illorum, qui dicuntur ewnek vel servi detinentur, in assumptione sancte Marie omnes regi presententur*. (ZÁVODSZKY, Szent István, ref. 22, s. 176).

³¹ HALAGA, Ondrej R. Mestotvorný proces a stredná Európa. In *Sborník Filozofickej fakulty Univerzity*

Predpokladal ju najmä v oblasti vojenskej a daňovej, kde zrejme fungovali podľa princípu kolektívnej zodpovednosti („jeden za všetkých, všetci za jedného“).

Postavenie *hospites* naproti tomu nie je presnejšie definovateľné. Ondrej R. Halaga, odvolávajúc sa na Kolomanov zákonník, sa domnieval, že *hospites* mali iba polovičné povinnosti oproti *cives*.³² Na druhej strane hovorí Ladislavov zákonník o chudobných hosťoch (*pauperi hospites*), ktorých má pochovať *villicus*.³³ Jedným dychom zákonník hovorí aj o *hospites sicut Sclavi vel ceteri extranei*.³⁴

Listiny z 11. a 12. storočia svedčia jednomyselne o spätosti ľudí nazývaných *cives* s hradmi. V donácii komesa Petra pre kláštor Százd z roku 1067 sa spomína zem ľudí hradu Szabolcs (*cives castris de Zobolchy*).³⁵ V zakladacej listine kláštora v Hronskom Beňadiku z roku 1075 daroval kráľ Gejza kláštoru okrem iného aj dedinu Rybník, v rámci ktorej žili vinohradníci a včelári; v rámci chotára bolo aj šesť domov ľudí hradu Tekov (*VI domus civium de Borsu*) s majetkami, pričom títo ľudia a ich majetky netvorili súčasť donácie. V tej istej listine sa v metácii spomína zem ľudí hradu Csongrád (*cives Cernigradenses*) ako aj zem ľudí hradu Szolnok (*cives Zounok*).³⁶

Analýzou zákonníkov aj listín z 11. a 12. storočia sa zdá, že *cives* (nazývaní aj *civiles*) predstavujú v 11. storočí osobne slobodné obyvateľstvo, ktoré bolo povinné vojenskou službou v prospech hradov. Preto sídlili v okolí (hlavne komitátnych) hradov na rozdiel od bežných *villani*, ktorí tvorili „vidiecke“ obyvateľstvo. Nemali však tú mieru slobody, akú mali napríklad neskorší jobagióni.³⁷ Hostia (*hospites*) boli cudzinci (Slovania a iní) ale aj domáci, ktorých časť mohla byť usadená na pôde *cives* a požívala voči nim isté výhody (polovičná vojenská služba). Hostia predstavujú všeobecnejšiu kategóriu ako *cives* a nemusia sa viazať na okolie hradu. Žili buď v podhradí (*in civitate*) alebo v dedinách – buď kompaktné (*in villa hospitum*) alebo jednotlivito u svojich patrónov (*si quis hospitem cum benivolencia accipit*).

Nový obsah dostalo označenie *cives* až v listinách od prvej tretiny 13. storočia. Približne od tohto obdobia toto skupinové pomenovanie označuje nielen „hradných ľudí“, ale priamo komunitu obyvateľov podhradí a miest. Prvou oblasťou, kde sa v Uhorsku uplatnilo takéto

Komenského, 1964, roč. 15, s. 95-115 (citát s. 108).

³² HALAGA, Mestotvorný proces, ref. 31, s. 107. Porovnaj ZÁVODSZKY, Szent István, ref. 22, s. 187-188: *Si quis hospitum acola terram civium cohabitavit, aut iuxta medietatem substantie civilium expeditionem faciat, aut VIII denarios solvat*. Podľa Halagovho prekladu mali hostia vykonať len polovicu vojenskej služby *cives*.

³³ Prvý dekrét Ladislava, § 25 (ZÁVODSZKY, Szent István, ref. 22, s. 162).

³⁴ Dekrét Kolomana, § 80.

³⁵ GYÖRFFY (ed.), DHA, ref. 29, s. 184.

³⁶ GYÖRFFY (ed.), DHA, ref. 29, s. 213, 216, 217.

³⁷ MARSINA, Richard (ed.). *Codex diplomaticus Slovaciae* 2 (ďalej CDSl. 2). Bratislava : Obzor, 1987, č. 60, s. 43: listina ilustruje spor muža menom Pous, ktorý o sebe tvrdil, že je *iobagio castris Posoniensis*, ale jobagióni toho istého hradu, tvrdili, že ku nim nepatrí. Pous bol usvedčený, že je iba *castrensis*, ktorý má povinnosti *civiles* (*castris Posoniensis civilium servitio pertinet*).

nové ponímanie starého pojmu, bola Dalmácia.³⁸ V roku 1223 mestská rada zo Splitu (*vicecomes, iudices – consules cum toto populo de communi omnium*) zakazuje dovoz vína tak domácim mešťanom (*cives*) ako aj cudzincom (*extranei*) do mesta.³⁹ Podobne v roku 1244 akýsi Iula de Puruzlo de genere Sarcyanveche predáva zem v chotári *Boyon* komesovi Simonovi – mešťanovi (?) z Ostrihomu (*vendidisset Scemoyno Comiti, ciui Strigoniensi*).⁴⁰ V roku 1253 udelil Belo IV. obyvateľom obce/mestečka Nové Mesto nad Váhom, ktorých nazýva *fideles nostri ciues de villa* (! – J. Š.) *nostra regia Ujhelly, iuxta fluium Vagh*, bližšie nešpecifikovanú slobodu podľa vzoru iných *cives* (*ad instar aliorum ciuium nostrorum libertauimus*).⁴¹ Z uvedeného je zrejmé, že ako *cives* boli označovaní od približne tretiny 13. storočia vo všeobecnosti obyvatelia väčších sídel – najmä podhradí, ale tento termín nebol vyhradený len obyvateľom najväčších sídel. Dôležité je aj, že neexistuje presné obdobie, do kedy by sme mohli pomenovanie *cives* chápať ešte ako „hradných ľudí“ a odkedy už ako „mešťanov“, istú cezúru však predstavuje druhá tretina 13. storočia.

Okrem dvojice *cives* (t. j. *civiles*) a *hospites* sa v najstarších prameňoch objavujú aj iné skupinové označenia, ktoré sa používali aj pre obyvateľov podhradí. Kolomanov zákonník spomína akýchsi „hradčanov“ (*castellani*), ktorí mali tak za prácu (náznak relúcie) ako aj za svoju osobnú slobodu platiť peniaze slobodných.⁴² Tento termín je však ojedinelý, preto ťažko definovateľný. Naopak najmä v 13. storočí častým termínom je označenie *castrenses*. Matúš Kučera sa domnieva, že *cives* (*civiles*) a *castrenses* predstavovali tú istú kategóriu hradného obyvateľstva.⁴³ Potvrdzovať by to mohli spolu súvisiace listiny z rokov 1214 a 1223. V prvej bol riešený spor kláštora v Pannonhalme na jednej strane a *iobagiones et civiles Posenienses* z rodu Čukárovcov na druhej strane.⁴⁴ Keď spor pokračoval, v roku 1223 bola v listine jedna zo sporných strán už označená ako *iobagiones et castrenses Posenienses*.⁴⁵ Podobne v roku 1239 o sebe muž menom Pous tvrdil, že je *iobagio castri Poseniensis*, ale bol usvedčený, že je iba *castrensis*, ktorý má povinnosti *civiles* (*castro Poseniensi civilium servicio pertinet*), z čoho by sa dalo usudzovať, že *castrenses* mali povinnosti identické s *civiles*.⁴⁶ Zdá sa, že

³⁸ V roku 1108 síce Koloman vo svojom privilegiiu pre obyvateľov Trogiru a Splitu oslovuje tamojších obyvateľov ako *cives mei fideles*, ktorým zaručuje nedotknuteľnosť domovej slobody (*nemini civium vis inferetur domorum suarum*), ale text sa nezachoval v origináli ale poznáme ho len z kópie z roku 1657. Pisár pri odpise zrejme zamenil staršie archaické výrazy za preňho zrozumiteľnejší tvar *cives* vo význame mešťanov. Pre začiatok 12. storočia je však tento výklad anachronický (GYÖRFFY (ed.), DHA, ref. 29, s. 357).

³⁹ FEJÉR, Georius (ed.). *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (ďalej CDH) I-XI (Buda 1829-1844) - CD-ROM-verziu zostavil Miklós Sölch (Budapest : Magyar Országos Levéltár, 2004): VII/4, č. 92, s. 74: *nullus civis vel extraneus vinum Spalatum apportet*.

⁴⁰ FEJÉR, CDH, ref. 39, IV/1, s. 357.

⁴¹ FEJÉR, CDH, ref. 39, IV/2, s. 175.

⁴² Kolomanov zákonník, § 81: *De castellanis autem tam pro opere, quam pro libertate denarii accipiantur* (ZÁVODSZKY, Szent István, ref. 22, s. 194).

⁴³ KUČERA, Slovensko, ref. 28, s. 362.

⁴⁴ MARSINA, Richard (ed.). *Codex diplomaticus Slovaciae* 1 (ďalej CDSI. 1). Bratislava : SAV, 1971, č. 192, s. 151-153.

⁴⁵ MARSINA, CDSI. 1, ref. 44, č. 286, s. 209.

⁴⁶ MARSINA, CDSI. 2, ref. 39, č. 60, s. 43.

oproti jobagiómom boli *civiles* aj *castrenses* v závislom postavení. Dokazuje to ďalší prípad z roku 1217, kedy ľudia zo stotiny *Szeculzaz* (*castrenses*) obvinili pred Varadínskou kapitulou muža menom Deus, že je ich *conconvivis*. On ale tvrdil, že je slobodný. Župan zisťoval u svojich jobagiómov ich názor. Tí tvrdili, že dotýčný je *castrensis*, ale neodvažovali sa to odprisahať. Preto župan odsúdil *castrenses* a vyhlásil Deusa za slobodného (jobagióna).⁴⁷

Nie je úplne isté, či *castrenses* boli identickí (alebo aspoň na rovnakej spoločenskej úrovni ako) *cives* (*civiles*). V každom prípade však neboli rovnocenní s jobagiómmi a toľž nie so šľachtou (*nobiles*).⁴⁸ Dokazuje to aj listina z roku 1215. Ňou Ondrej II. vyňal troch *castrenses* spod právomoci Bratislavského hradu, udelil im osobnú slobodu, čím ich, ako píše, povýšil medzi jobagiómov (Ostrihomského arcibiskupa?).⁴⁹ Podobne iných *castrenses* Bratislavského hradu vyňal v roku 1287 spod právomoci komesa a povýšil ich do šľachtického stavu (*in numerum nobilium regni*).⁵⁰ Ekvivalentom označenia *castrenses* bol pravdepodobne termín *burgenses*.⁵¹ Podľa Štefana Lubyho hradčania nedisponovali pôdou, ktorú mali v držbe a mohli byť spolu s Ňou darovaní ako súčasť donácie.⁵² Podobne mohol kráľ darovať aj dvorníkov (*udvornici*) spolu s pôdou, na ktorej boli usadení.⁵³

Zostáva vymedziť pojem *cives* voči inému skupinovému označeniu *iobagiones*.

Termín sa vo svojom pôvodnom sémantickom význame (vojenskou službou povinné slobodné obyvateľstvo s pozemkovým vlastníctvom) objavuje približne od 12. storočia do 2. polovice 13. storočia. Luby člení jobagiómov do dvoch kategórií: *iobagiones regis* (aj *iobbagiones sancti regis*, *filiu iobagionum sancti regis*) a *iobagiones castru*.⁵⁴ Osobne slobodné boli obe skupiny, ale prví mali podľa neho majetok donačný (mohli ho scudzovať), zatiaľ čo druhí dispozičné právo na majetok nemali.⁵⁵ Hradní jobagiómi okrem vojenskej povinnosti museli platiť aj denáre slobodných a desiatok. Vojenskou službou boli povinné obe skupiny, ale prvá priamo pod kráľovou zástavou, druhá v komitátnom vojsku.⁵⁶

V inskripcii listiny Ladislava IV. z roku 1272 je adresa *nobilibus, iobbagionibus castru*,

⁴⁷ FEJÉR, CDH, ref. 39, VII/2, s. 210-211.

⁴⁸ Pozri aj LUBY, Dejiny súkromného práva, ref. 20, s. 163-164.

⁴⁹ MARSINA, CDSI. 1, ref. 44, č. 198, s. 155-156: *quosdam homines... a iurisdictione castru Posoniensis, qui eisdem a suis progenitoribus castrenses fuerant, exemimus... et libertate donavimus, ut... inter iobagiones sancte Strigoniensis ecclesie legitimo titulo computandi fore censeatur.*

⁵⁰ FEJÉR, CDH, ref. 39, VII/2, s. 143: *castrenses eiusdem castru, seruietes comitis Ioannis filii Buge ... a potestate ac iurisdictione comitum Posoniensium exemptos penitus et exceptos in numerum, coetum et consortium nobilium regni nostri duximus aggregandos.*

⁵¹ MARSINA, CDSI. 1, ref. 44, č. 110, s. 73-74: *comites, milites, cives, burgenses et alie universitates.*

⁵² LUBY, Dejiny súkromného práva, ref. 20, s. 163.

⁵³ MARSINA, CDSI. 2, ref. 39, č. 221, s. 154.

⁵⁴ Terminologicky jeho téza nesedí úplne, lebo napríklad v listine z roku 1165 boli *suburbani castru Posoniensis* povýšení medzi *proceres castru* (! – J. Š.) *filiu sancti Stephani regis* (MARSINA, CDSI. 1, ref. 44, č. 89, s. 85).

⁵⁵ LUBY, Dejiny súkromného práva, ref. 20, s. 162-163. Luby však jasne nedefinuje rozdiel, lebo aj kráľovskí jobagiómi museli pri scudzovaní požiadať o dovoľenie – rovnako ako jobagiómi hradní.

⁵⁶ Tamže.

*ciuibus, hospitibus, et populis cuiuscunque conditionis.*⁵⁷ Jobagióni sú v adrese uvedení skôr ako *cives*, čo by vzhľadom na hierarchicky postupujúci výpočet skupín mohlo svedčiť v prospech odlišnosti či dokonca nadradenosti prvých voči druhým. No existuje viacero listín, ktoré vedľa seba uvádzajú *iobagiones et civiles / cives*.⁵⁸ Synonymne ku termínu *iobagiones* môžeme v listinách z 13. storočia chápať zrejme aj označenie *milites*.⁵⁹ Vyššiu kategóriu voči jobagiónom tvoria *servientes regis*.⁶⁰ Táto kategória je jasnejšie vymedzená v Zlatej bule z roku 1222 (potvrdená 1231), ktorou boli (na rozdiel od *iobagiones*) vyňatí spod súdnej právomoci komesa (okrem prípadov desiatkov a výmeny mincí), zbavení povinnosti platiť dane a povinnosti slúžiť vo vojsku na zahraničnej výprave.⁶¹ Vrstva *nobiles, servientes regis, iobagiones* a *milites* z veľkej časti splynula do viacvrstvovej skupiny šľachty (v nariadeniach z obdobia Ondreja III. sa spomínajú už len všeobecne ako *nobiles*).⁶²

Pre nás dôležitý pojem hosť (*hospes*) označuje vo všeobecnom slova zmysle cudzinca ako takého.⁶³ Pritom mohlo ísť aj o človeka, ktorý cez Uhorsko iba prechádzal alebo prišiel kvôli obchodu.⁶⁴ Pravdu má Ondrej Halaga, keď píše, že sa mohlo jednať o svetskú aj o cirkevnú osobu.⁶⁵ V užšom slova zmysle značil termín *hospites* hostí usadených na majetkoch za účelom ich kultivácie. Uhorské zákonníky predpokladajú viac menej ich osobnú slobodu za ktorú platili daň.⁶⁶ Spoločenské postavenie tejto skupiny bolo veľmi heterogénne. Jestvovali hostia kráľovskí aj hostia magnátov, neskôr aj hostia hradní. Časť z *hospites* mohla mať spoločensky nižšie postavenie, časť však mohla dosiahnuť až úroveň *nobiles (hospites liberi*

⁵⁷ FEJÉR, CDH, ref. 39, V/2, s. 41-42.

⁵⁸ Napríklad MARSINA, CDSI. 1, ref. 44, č. 192, s. 151-153 (r. 1214).

⁵⁹ MARSINA, CDSI. 1, ref. 44, č. 110, s. 73-74: *comites, milites, cives, burgenses et alie universitates*.

⁶⁰ Jasne to dokazuje listina z roku 1274, ktorou Ladislav IV. povyšuje jobagiónov medzi *servientes*, vďaka čomu sa oslobodili od svojich niekdajších povinností voči hradu. Pozri: WENZEL, Gusztáv (ed.). *Arpádkori új okmánytár* (ďalej AUO 1-12, Pest 1860 – Budapest 1874) 9. Budapest 1871, č. 45, s. 81-82: *absoluentes eos et suos heredes heredumque suorum successores... (a iobagio)natu dicti castris, et conferentes eis donum tam solempnis libertatis, ut ab ipsius castris exuti et absoluti iobagionatu, et in cetum, numerum et collegium seruiencium nostrorum regalium per nos translati eorum nostre maiestatis presencia cum alijs seruiencibus nostris Regalibus gratiam habeant famulandi*.

⁶¹ BAK, János M. – BÓNIS, György – SWEENEY, James Ross (ed.). *The Laws of Medieval Kingdom of Hungary I (1000-1301)*. Bakersfield : Charles Schlacks Jr. Publishers 1989, s. 33-34, 39.

⁶² BAK - BÓNIS – SWEENEY (ed.), *The Laws*, ref. 61, s. 43-53.

⁶³ Už v poučeníach Imrichovi sa píše: *ex diversis partibus et provinciis veniunt hospites, ita diversas linguas et consuetudines, diversaque documenta et arma secum ducunt* (ZÁVODSZKY, Levente. Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinatai határozatok forrásai. Függelék: A törvények szövege, Budapest 1904, s. 137). Na túto významnú listinu upozornil už ZSOLDOS, Attila. *A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágság történetéből*, Budapest : MTA, 1999, s. 12.

⁶⁴ Druhý zákonník Ladislava I., § 18: *Hospites ex alijs regionibus in confinium pro equo emendo vel alijs rebus si venerint...* (ZÁVODSZKY, Szent István, ref. 22, s. 171).

⁶⁵ HALAGA, Mestotvorný proces, ref. 31, s. 107. Autor však nemá pravdu, že sa jednalo len o vojakov a klerikov. V ním citovanom paragrafe Poučení Imrichovi (ods. 6) sa totiž píše, že *nobiles et sapientes* (ktorých Halaga prekladá ako vojaci a klerici) sa zbíhali k rímskym kráľom – teda nepíše sa tam o uhorských pomeroch! Aj keď nesprávnym argumentom ale predsa vystihol podstatu, lebo napríklad v prvom dekréte Ladislava nájdeme text: *Si quis hospes clericus in hanc patriam ... venerit...* (ZÁVODSZKY, Szent István, ref. 22, s. 161).

⁶⁶ Prvý zákonník Kolomana, § 80: *Liberi quique ac hospites, sicut Sclavi vel ceteri extranei, qui in terris laborant aliorum, pro libertate tantum denarios dent* (ZÁVODSZKY, Szent István, ref. 22, s. 194).

regii).⁶⁷ Napríklad keď Ladislav I. daroval majetky Vesprímskej katedrále, predmetom daru boli aj *hospites iobagiones*.⁶⁸ Podobne, ako sme mohli pozorovať vyššie pri definícii pojmu *civis*, dochádza aj v sémantike slova *hospes* k významovému posunu práve v 13. storočí. András Kubinyi konštatuje, že toto slovo od 13. storočia označovalo obyvateľov sídiel (miest a obcí), ktoré mali privilégium hostí (to sa podľa Kubinyiho v Uhorsku vyvinulo na začiatku 13. storočia a pozostávalo najmä zo slobodnej voľby richtára).⁶⁹

Po zdĺhavom terminologickom úvode môžeme konštatovať, že – súc si vedomí nekonzekventnosti (aj právnej) terminológie v stredoveku – môžeme hierarchiu obyvateľstva hradov, ich podhradí a okolia v rozhodujúcej 1. polovici 13. storočia definovať nasledovne: Najvyššiu vrstvu po členoch kráľovho a kráľovného dvora tvorili *nobiles*, tí sa z väčšej časti kryli s vrstvou *servientes regis*. Hierarchicky nižšiu vrstvu tvorili *iobagiones*, ktorí sa postupne snažili vymaniť spod povinnej vojenskej služby hradu. Na o niečo nižšom stupni spoločenského rebríčka stáli *cives / civiles*, u ktorých sa stále (až do formálneho oddelenia podhradí od hradov) predpokladala služba hradu.⁷⁰ Nižšiu vrstvu tvorili *castrenses* a *udvornici*, ktorí mohli byť darovaní spolu so zemou. Termínom *hospites* označujú pramene 13. storočia najširšiu vrstvu, ktorá sa svojím postavením najskôr blíži postaveniu *cives* či dokonca *iobagiones*.

Najstarší obyvatelia Bratislavského hradu a podhradia

Po aspoň približnom zadefinovaní si dobových termínov môžeme prikročiť ku zisťovaniu, ako sú v prameňoch označovaní obyvatelia Bratislavského hradu a podhradia: zatiaľ čo hrad so svojim podhradím je v rôznych formách doložený v prameňoch 11. a 12. storočia relatívne často (ako *castrum*, *burgus*, *suburbium*), tak jeho obyvatelia boli prvý raz ako sociálna kategória označení až roku 1165. V tomto roku vyňal Štefan III. vybraných obyvateľov podhradia (nazýva ich *suburbani*) z povinností voči hradu a povýšil ich medzi jobagiónov (*proceres filii sancti Stephani regis*).⁷¹ Aj v tomto akte môžeme vidieť proces postupného oslobodzovania sa časti obyvateľov podhradia od hradnej služby.⁷² Potomkovia privilegovaných obyvateľov podhradia si dali listinu neskôr – roku 1284 – potvrdiť

⁶⁷ K nižšie postaveným: WENZEL, AUO 3, ref. 60, Pest 1862. č. 4: *hospites de Desvar... a iurisdiccione Comitum de Zonuk, Curalium Comitum et jobagionum (! – J. Š.) eiusdem castris penitus sint exempti*.

⁶⁸ GYÖRFFY (ed.), DHA, ref. 29, č. 81, s. 238: *Predium Kezwy... ubi habet ecclesia hospites iobag. XXII ... In villa Vaschul habet ecclesia ... hospites iobag. VII*.

⁶⁹ KUBINYI, Der ungarische König, ref. 18, s. 24.

⁷⁰ Pozri napr. MARSINA, CDSl. 2, ref. 39, č. 60, s. 43: listina ilustruje spor muža menom Pous, ktorý o sebe tvrdil, že je *iobagio castris Posoniensis*, ale jobagióni toho istého hradu, tvrdili, že ku nim nepatrí. Pous bol usvedčený, že je iba *castrensis*, ktorý má povinnosti *civiles* (*castris Posoniensis civilium servicio pertinet*).

⁷¹ MARSINA, CDSl. 1, ref. 44, č. 89, s. 154-155: *homines intra suburbanos Posoniensis castris... a castrensi servicio subtraxi... ut intra proceres eiusdem castris proceres filii sti. Stephani regis existant*.

⁷² OPLL, Ferdinand. Preßburg und Wien im Mittelalter – Unterschiede, Parallelen und Begegnungen. In MARSINA (ed.), Städte im Donaauraum, ref. 13, s. 106. Kolomanov zákonník, § 35: *Si quis hospitum acola terram civium cohabitavit, aut iuxta medietatem substancie civilium expeditionem faciat, aut VIII denarios solvat* (ZÁVODSZKY, Szent István, ref. 22, s. 187-188).

Ladislavom IV., ktorí ich v konfirmácii tituluje ako jobagiónov.⁷³

Explicitne sa jobagióni ako obyvatelia podhradí Bratislavského hradu objavili roku 1197. Vtedy kráľ Imrich udelil slobodu jobagiónovi z Bratislavského hradu (teda nie všeobecne Bratislavského hradu – ale priamo „z“ tohto hradu).⁷⁴ Podobne aj roku 1213 sa dostali *ioubagiones de castro Poson, Sukar scilicet et socii eius* do sporu s opátstvom v Pannonhalme.⁷⁵ Spätosť poslednej spomínanej rodiny priamo s podhradím dokazuje ďalšia listina z roku 1245, ktorou Belo IV. jobagiónom z rodov Čukár a Moch udelil donáciu zeme v chotári dnešnej Vrakúne za ich verné služby. Medzi iným sa spomína aj postavenie obytnej veže priamo na Bratislavskom hrade, ktorú sami strážia (a obývajú).⁷⁶ Ďalší jobagióni priamo na hrade sú doložení roku 1256. V listine Bela IV. z tohto roku sa píše, že stráženie veží na Bratislavskom hrade, ku ktorému boli povolaní jobagióni sv. kráľa pochádzajúci z Kračian, je celému kráľovstvu prospešné.⁷⁷

Najstaršia zmienka o *civiles Posonienses* je doložená vo falošnej listine, ktorá podľa R. Marsinu vznikla zrejme medzi 1210 a 1230. Podľa jej znenia obkolesujú chotár Šale majetky, ktoré patria *civiles Posonienses*.⁷⁸ Presne datovaná je listina z roku 1214, kde sa popisuje spor *iobagiones et civiles Posonienses* z rodu Čukárovcov na jednej strane a kláštora v Pannonhalme na druhej strane.⁷⁹ V nasledujúcom období sa objavuje už len termín *cives*. Prvý krát ho stretneme až v listine z roku 1243. Vyskytuje sa v donácii Bela IV. pre muža menom Woch (*Wochv*), ktorý je kľúčom k našej odpovedi z úvodu štúdie.

S Wochom sa stretneme prvý raz v listine z roku 1240. V nej kráľ Belo IV. uvádza, že sa Woch, ktorý pochádza z jobagiónov kráľovských koniarov, už pred mnohými rokmi presťahoval do Bratislavského hradu (či podhradí). Za jeho verné služby, ktoré tu vykonal, ho kráľ zbavil povinností (voči hradu alebo skôr koniarom)⁸⁰ a povýšil ho medzi slobodných kráľovských hostí.⁸¹ Hostia sú v tomto prípade jasne chápaní len ako sociálna kategória a nie

⁷³ FEJÉR, CDH, ref. 39, V/3, s. 253-254: *Nos igitur petitionibus et supplicationibus eorumdem Iobagionum Castri Posoniensis inclinati ... praescriptum priuilegium... duximus confirmandum; volentes, vt prae notati Iobagiones Castri cum terris ac aliis ipsorum iuribus illa et eadem gaudeant libertate, qua veri, primi et nobiles Iobagiones Castri nostri Posoniensis gratulantur.*

⁷⁴ MARSINA, CDSl. 1, ref. 44, č. 105, s. 96-97: *quemdam iobagionem de castro Posoniensi nomine Zerzewoy... extulimus libertatem.*

⁷⁵ MARSINA, CDSl. 1, ref. 44, č. 183, s. 140.

⁷⁶ MARSINA, CDSl. 2, ref. 39, č. 190, s. 126.

⁷⁷ MARSINA, CDSl. 2, ref. 39, č. 558, s. 388-389.

⁷⁸ MARSINA, CDSl. 1, ref. 44, č. 78, s. 75-77: *terra civilium Posoniensium de villa Tocsun (Matúškovo), tertia villa civilium Posoniensium, que vocatur Jeneu (Diakovce), villa civilium Posoniensium Vduory (Dvory nad Žitavou?).*

⁷⁹ MARSINA, CDSl. 1, ref. 44, č. 192, s. 151-153.

⁸⁰ Zarážajúce je, že služobník kráľovských koniarov sa mohol slobodne(?) presťahovať a vykonávať vojenskú službu v prospech Bratislavského hradu. Alebo mali v Bratislave svoje majetky (a záujmy) aj kráľovskí koniari? Keďže Belo Wocha zbavuje predošlých povinností, je jasné, že až do vystavenia listiny bol stále v závislosti na kráľovských koniaroch.

⁸¹ MARSINA, CDSl. 2, ref. 39, č. 65, s. 46-47: *Woch de villa Grabes de iobagionibus agasonum nostrorum oriundus, ad castrum nostrum Posoniense pluribus retroactis temporibus se transtulisset causa hospitandi et*

ako novo prichodzí „cudzinci“, keďže o Wochovi čítame, že bol v Bratislave už „dlhé časy“.

Woch sa za privilégium odplatil kráľovi vernosťou, ktorú mu preukázal počas neskoršieho vpádu Mongolov. Ako kráľovský hosť sa po boku kráľa zúčastnil bitky pri Slanej, kde „udatne bojoval“. Keď kráľ po prehratej bitke pri Slanej utekal cez Bratislavu na juh, prenocoval so svojím sprievodom na hrade či v podhradí. Woch mu pritom zabezpečil osobnú ochranu (doslova sa píše, že kráľa v noci strážil), ako aj prostriedky na ďalšiu cestu (okrem iného kone), za čo sa mu Belo odvdáčil donáciou na 6 popluží zeme Jablonec (dnes časť chotára obce Zeleneč).⁸² Táto zem sa spomína o niekoľko rokov neskôr pri metácii Pezinka už ako dedina hostí bratislavského hradu (*villa hospitum castris Posoniensis nomine Jablan*).⁸³ Podľa zmeny štatútu majetku by sa dalo predpokladať, že Wochovi a jeho „spoluhostom“ sa osídľovanie a zveľaďovanie ich majetkov darilo.

V každom prípade Woch ilustruje vznik slobodnej vrstvy v Bratislave – pôvodne *iobagio* (*agasonum regis*), neskôr *liber hospes regis* a prakticky v tom istom čase aj *civis*. Bol súčasťou rodiacej sa vrstvy bratislavských „mešťanov“ označovaných ako *cives et hospites*, ktorí pochádzali z vidieckeho obyvateľstva a svoje výsledné postavenie si získali vojenskou službou v prospech tunajšieho hradu a panovníka. Wochova kariéra bola zrejme typická pre zrod mešťanstva aj v iných najstarších uhorských mestách, ktoré vyrastali ako podhradia významných hradov.

V poradí ďalší *cives Posonienses* sú spomínaní v listine z rokov 1255-1256. Bratislavská kapitula ňou vydáva svedectvo, že sporný majetok Čierna Voda pri Bratislave patrí mužovi menom Dwaha, čo dosvedčilo niekoľko desiatok svedkov – okrem iných aj *Forma*, *Pech cives Posonienses*.⁸⁴ V dlhom rade dovedna okolo 60 svedkov sa vyskytujú len *nobiles*, *iobagióni* alebo predstavení obcí (*villici*). Okrem nich vystupuje len jeden *serviens* (*Pauli filii Cozme comitis*), ktorí zastupuje svojho pána. Je preto pravdepodobné, že aj Forma a Pech boli prinajmenšom na úrovni kondicionálov, ako boli *iobagióni*. Keďže dosvedčovali vlastníctvo majetku v Čiernej Vode, je veľmi pravdepodobné, že sami mali majetky niekde v blízkosti. Nezastupovali totiž ešte komunitu, ale len sami seba. Boli teda na jednej strane obyvateľmi podhradia – vznikajúceho mesta a na druhej strane s veľkou pravdepodobnosťou aj vlastníci pozemkového majetku na „vidieku“ – teda boli presne v tom istom postavení ako *civis Wochv*

nobis in ipso confinio regni nostri plurima studuerit servicia... ipsum a debito condicionis supradicte penitus eximentes tali donavimus libertatem, ut ... tam ipse quam per ipsum ipsius heredes... inter hospites regios computabiles habeantur.

⁸² MARSINA, CDSI. 2, ref. 39, č. 126, s. 82-83: *Wochv, civis Posoniensis, in conflictu generali... viriliter dimicavit... dictus Woch equos decentes et expesas sufficientes nostris irrogando, ymo se et sua omnia nobis et nostris exponens ex amore, necnon ob tutelam nostre persone per vigiliis noctis astans, impetum gentis prefate subitanum speculando.*

⁸³ MARSINA, CDSI. 2, ref. 39, č. 531, s. 366-367.

⁸⁴ MARSINA, CDSI. 2, ref. 39, č. 489, s. 340.

po roku 1243.⁸⁵

Nasledujúce zmienky o *cives Posonienses* už môžeme interpretovať ako zmienky o najstarších mešťanoch, pretože pochádzajú až z posledných dvoch decénií 13. storočia, kedy je doložené fungovanie komunity mešťanov. Roku 1287 sa napríklad v listine Bratislavskej kapituly pertraktuje spor, kde na jednej strane stojí bratislavský richtár, prísažní a obec mešťanov (*villicus, iurati et universitas civium*) a na druhej Jakub, niekdajší richtár a súčasný mešťan bratislavský (*Jacobus quondam villicus, civis de Posonio*). Komunita mešťanov je už natoľko organizovaná, že môže byť adresátom donácie z roku 1288, ktorou Ladislav IV. daroval mešťanom (*ciues nostri Posonienses*) dedinu Széplak, aby mesto znovu rástlo a aby sa vrátili tí z mešťanov (*qui de nostris ciuibus*), ktorí z mesta ušli pred Přemyslom Otakarom II. Kráľ uvádza, že dedinu obývajú hostia hradu (*hospites ipsius castris Posoniensis*). Zároveň vyňal darovanú dedinu spod právomoci komesa a zveril ju do právomoci komunity mešťanov (*auctoritas civium nostrorum*)⁸⁶

Okrem termínu *cives* nesmieme zabudnúť na rovnako dôležitú kategóriu *hospites*. Pre označovanie obyvateľov podhradí ako *cives et hospites* máme analógie z celého uhorského priestoru. Napríklad Ondrej II. nazýva obyvateľov Budína (*eandem villam inhabitanti*) roku 1235 ako *tam cives quam hospites*, vydavateľa listiny pravdepodobne z roku 1270 boli *iudex, iuratique cives ac hospites* zo Szenterzsébet, roku 1271 sa podľa textu privilégii pre Ráb *cives et hospites Albenses* tešia zo svojich práv, roku 1277 dostali obyvatelia Šoproňu práva *civium Albensium et aliorum hospitum*.⁸⁷

Už vyššie sme konštatovali, že kategória *hospites* bola široká. V listinách z 13. storočia môžeme nájsť tri základné rozdelenia bratislavských hostí: kráľovskí hostia (*hospites regis*), hostia z Bratislavy (*hospites Posonienses*) a hostia Bratislavského hradu (*hospites castris Posoniensis*). Logicky najstaršou z týchto skupín by mohli byť hradní hostia. Táto skupina by odrážala starý uhorský zvyk podriaďovať závislé obyvateľstvo vždy komitátnemu hradu, zároveň by toto označenie dokladalo, že proces (do)osídľovania do veľkej miery spoluorganizovali župani (*comites comitatus*). V prípade Bratislavy sa s označením „hradní hostia“ stretávame len zriedka. V listine z roku 1256 sa pri metácii majetku, ktorý dostali Grófi z Jura a Pezinka spomína *villa hospitum castris Posoniensis nomine Jablan* (Jablonec, chotár Zelenča).⁸⁸ Ešte v roku 1284 vydal bratislavský komes Mikuláš Konth zákaz svojim úradníkom, aby vyberali akékoľvek dane od poddaných Bratislavskej kapituly. Taxatívne

⁸⁵ Nie je vylúčené, že *civis Posoniensis Pech* je totožný s mužom, ktorý pod menom Pech či Peth vystupuje v listine z roku 1255 ešte ako *castrensis de villa Csondol* (Tureň, asi 8 km vzdušnou čiarou od Čiernej Vody). Pozri MARSINA, CDSI. 2, ref. 39, č. 511, s. 354-355 (*Peth*) a FEJÉR, CDH, ref. 39, IV/2, s. 330 (*Pech*).

⁸⁶ WENZEL, AUO, ref. 60, č. 199, s. 81-82.

⁸⁷ KUBINYI, András a JÁNOSI, Monika – KOVÁCS, Peter E. - KÖBLÖS József - TRINGLI, István: *Elenchus fontium historiae urbanae III/2*. Budapest : Balassi kiadó, 1997, s. 29, 59-62, 68-71.

⁸⁸ MARSINA, CDSI. 2, ref. 39, č. 531, s. 366-367.

vymenúva najmä troch úradníkov, ktorých sa to najviac týka a to: kastelána hradu, kuriálneho komesa (dvorského špána) a komesa hradných hostí.⁸⁹ Pavel Dvořák si (zatiaľ ako jediný?) tejto zmienky všimol a stotožnil spomenutého komesa hradných hostí s Jakubom (I).⁹⁰ Napokon sa bratislavskí hradní hostia spomínajú v roku 1294 už ako niekdajší obyvatelia zeme *Mysser*.⁹¹ Zriedkavosť termínu (aj na základe rešerše v elektronických verziách diplomatára G. Fejéra a G. Wenzela) nás vedie k domnienke, že sa jedná o málo rozšírené skupinové označenie používané len v 13. storočí.

Druhú skupinu hostí tvoria slobodní hostia, podriadení priamo kráľovi (*hospites (regis) liberi, hospites liberum villarum*). V dekréte Ondreja III. z roku 1290 sa píše, že nad nimi nemá súdnu právomoc žiaden zo šľachticov.⁹² Do tejto skupiny môžeme zaradiť už roku 1240/1243 spomínaného Wocha (*liber hospes regis*). V tomto slova zmysle môžeme možno chápať aj označenie Bratislavčanov Ondrejom III., ktorý ich tituluje ako „kráľovských hostí“, ktorí sa tešia slobode udelenej jeho predchodcami aj ním samým.⁹³

Napokon sa v prameňoch vyskytuje pojem „bratislavskí hostia“ ako nešpecifikované označenie, pod ktorým sa môžu skrývať aj „hradní hostia“ aj „slobodní hostia“. Možno skôr ku prvému významu by sa mohla približovať zmienka v donácii kláštora premonštrátov v Kláštore pod Znievom z roku 1251, kde je v rámci metácie spomenutá aj *terra ville Own hospitum de Posonio*. Ide o majetok nachádzajúci sa niekde pri Šali, na ktorom zrejme žili ešte len hostia bratislavského hradu. *Villa Own* ešte pravdepodobne nebola majetkom komunity, obývajúcej bratislavské podhradie.⁹⁴ Naopak zmienky z rokov 1278 sa týkajú už „slobodných hostí“ (*hospites de Posonio* dostali zem Szeplak) a 1291 (*hospites de Posonio* dostali kolektívne privilégia).⁹⁵

Tak, ako uhorské písomné pramene dokladajú zmenu sémantiky pojmu *civis* (od podhradných ľudí ku mešťanom) v priebehu tretiny až konca 13. storočia, rovnako aj v zmienkach o bratislavských host'och vidíme cezúru v chápaní spojitosti tohto pojmu niekedy po polovici 13. storočia. Kým na začiatku 50. rokov 13. storočia boli tunajší hostia viazaní ešte na komitátny hrad, od 70. rokov sa už v prameňoch objavujú ako slobodná komunita viazaná na osobu panovníka. Táto zmena dokladá, že proces konštituovania komunity obyvateľov

⁸⁹ SNA, Súkromný archív Bratislavskej kapituly B-2-7 (1284 VII 6): *nostri officiales et collectores vniuersi, et specialiter conseruator castris et curialis comes Ponosiensis ac comes hospitum Castris*

⁹⁰ DVOŘÁK, Pavel. *Odkryté dejiny. Predveká Bratislava*, Bratislava: Pravda 1978, s. 360. Naproti tomu Darina Lehotská sa domnieva, že titul *comes* používal Jakub I. až od roku 1291 (LEHOTSKÁ, Jakubovci, ref. 14, s. 61).

⁹¹ WENZEL, AUO V, ref. 60, č. 61, s. 96-97: *qua olym hospites castris nostri Posoniensis residebant*.

⁹² BAK – BÓNIS – SWEENEY (ed.), The Laws, ref. 61, s. 45: *Hospites etiam liberarum villarum, regis scilicet et regine, nobiles regni nostri non possint iudicare*.

⁹³ FEJÉR, CDH, ref. 39, VI/2, s. 299 (sine anno – po 1291): *hospites Posonienses fideles nostri... gaudeant libertate a sanctis Progenitoribus nostris, et a nobis eis concessa*.

⁹⁴ MARSINA, CDSl. 2, ref. 39, č. 370, s. 256. Listina bola potvrdená ešte o rok neskôr v tom istom znení (MARSINA, CDSl. 2, ref. 39, č. 400, s. 278).

⁹⁵ FEJÉR, CDH, ref. 39, VI/1, s. 107-111.

kráľovského mesta nebol dlhotrvajúci, ale prebehol relatívne rýchlo – medzi polovicou a tretinou štvrtiny 13. storočia. Až po druhom vpáde Přemysla Otakara II. (1273) je v prameňoch prítomná komunita mešťanov Bratislavy. „Skokový vývoj“ mestskej komunity korešponduje s podobne nebývalou akceleráciou v kultúrnom vývoji Bratislavskej kapituly.⁹⁶

O pôvode hradných hostí nemáme správy, ale o slobodných hosťoch (už mešťanoch) z Bratislavy vieme, že pochádzali jednak zo zahraničia a jednak z iných uhorských sídel. Prevažnú časť bratislavských „cudzincov“ tvorili osídlenci, ktorí si pri hľadaní lepšieho investičného prostredia zvolili cestu dolu Dunajom (podobne ako vo Viedni tvorili najstarší patriciát Regensburčania, tak v Bratislave môžeme predpokladať množstvo Viedenčanov). Ilustruje nám to aj listina z roku 1296. Uvádza sa v nej, že v Bratislave žijú *tam cives Posoniensis ciuitatis, quam hospites de Austria et Vngaria*.⁹⁷ Otázkou ostáva, ako dlho po usadení ostali v zmysle právnych prameňov „cudzincami“? Stali sa súčasťou *cives* už po zakúpení nehnuteľnosti v meste?

Jobagióni, Ritterbürgeri a sociálna revolúcia pred rokom 1300

Po dlhej púti sociálnym vývojom v Bratislave v 13. storočí sa vraciame k otázke, položenej na samom začiatku tohto textu: kto teda vlastne boli tí *cives*, spomínaní na najstaršej pečati, doloženej na listine z roku 1302? Práve vyššie spomenutá listina z roku 1296 akoby obmedzovala tento termín len na (domáce?) dlhšie usadené obyvateľstvo ako opozitum voči *hospites de Austria et Vngaria*. O pôvode „starousadlíkov“ máme v zásade len niekoľko zmienok. Je príznačné, že všetky sa viažu na vrstvu jobagiónov. Či už je to zmienka o obyvateľoch podhradia bratislavského hradu z roku 1197, alebo 1213, z roku 1240/1243, 1245 alebo 1256.⁹⁸ Táto prameňmi v zásade výlučne spomínaná skupina, zaniká v priebehu druhej polovice 13. storočia. Je jasné, že jobagióni, ktorí žili priamo v podhradí bratislavského hradu, sa v tomto čase sociálnych pohybov (možno trochu prehnane ho môžeme nazvať sociálnou revolúciou) ocitli na historickom rázcestí.

Jedna skupina jobagiónov z bratislavského podhradia sa rozhodla pre život na vidieku a koncentrovala svoje majetky mimo mesta. Rozhodla sa žiť z práce od nich závislých ľudí a stala sa integrálnou súčasťou rodiacej sa uhorskej šľachty (*nobiles*). Naopak, druhú skupinu jobagiónov lákali trhové osady a mestá ako lokality, kde sa dalo rýchlo zbohatnúť, boli schopní a ochotní investovať a riskovať pri sociálnom pohybe, ktorého výsledky boli často neisté. Priamo z Bratislavy máme doložený prípad z roku 1279, kedy synovia Woynusa de Suur predali majetky v meste (*fundus curie in civitate Posoniensi cum cellario et aliis*

⁹⁶ Proces sa dá najlepšie ilustrovať na rozmachu kancelárie kapituly od 1280-tych rokov. Pozri ŠEDIVÝ, Juraj. *Mittelalterliche Schrifkultur im Pressburger Kollegiatkapitel*, Bratislava: Chronos, 2007, najmä s. 64-67.

⁹⁷ Slovenský národný archív (ďalej SNA), fond Archív hodnoverného miesta pri Bratislavskej kapitule, listina č. 14-17-7 (1296 IV 16) a Archív mesta Bratislavy (ďalej AMB), listina č. 16 (1296 IV 16).

⁹⁸ MARSINA, CDSI. 2, ref. 39, č. 190, s. 126.

omnibus edificiis et vineam) synom komesa Jakuba de Werekne, ktorí boli *iobagiones castris Posoniensis*.⁹⁹ Kým jedni odchádzali, druhí prichádzali. Prinášali istú vojenskú silu a kapitál z predaja či výnosu svojich vidieckych majetkov a tešili sa podpore panovníkov. Tak napríklad v potvrdení privilégií mesta Šoproň z roku 1277 kráľ Ladislav IV. explicitne uvádza, že do podhradí sa môže sťahovať aj (!) šľachta.¹⁰⁰ Takto explicitné vyjadrenie možnosti prisťahovania sa šľachty (niekdajších jobagiómov) do miest treba iste chápať ako protireakciu zo strany kráľa (možno nakloneného intervenciou jobagiómov) proti niektorým vrstvám podhradčanov, ktorí sa právom obávali silnejšej konkurencie. A naozaj, tí jobagiómi ako Woch, Forma a Pech, ktorí vytušili perspektívne investičné prostredie v rozvíjajúcom sa podhradí, sa neskôr s najväčšou pravdepodobnosťou podieľali na vzniku najstaršieho mestského patriciátu.

Nie všetci jobagiómi, ktorí sa do mesta prisťahovali, boli súčasťou politicky a kapitálovo vybavenej vrstvy najstarších patricijov. Časť z nich žila v meste v službách vyšších feudálov,¹⁰¹ časť z nich bola možno vďaka svojmu vojenskému potenciálu priamo v službách komunity. Časť najstarších miest musela vojenské akcie kráľa podporovať priamymi plne vyzbrojenými vojenskými kontingentmi (ako sa vyslovene uvádza v privilégiách mesta Trnavy z roku 1238 alebo Kőrmend z roku 1244).¹⁰² Ani mesto samotné vo svojich počiatkoch nebolo tak bezpečné ako neskôr po dobudovaní hradieb a vytvorení žoldnierskeho oddielu.¹⁰³ Menej majetní jobagiómi z okolia Bratislavy mohli nájsť v tomto prelomovom období uplatnenie v meste aj ako súčasť jeho najstarších poriadkových služieb.

Na konci 13. a v prvej polovici 14. storočia sa v prameňoch objavujú na prvom mieste muži, ktorí sú označovaní ako *comites*. Napríklad listina mestskej komunity z Ostrihomu, vydaná roku 1265 má v intitulácii na prvom mieste hneď niekoľkých *comites*, ktorí sú uvedení ako poprední muži obce ešte pred „ostatnými mešťanmi.“¹⁰⁴ Aj roku 1268 sa v budínskej mestskej listine prezentujú v prvom rade *comes Walterus rector castris Budensis et duodecim iurati*.¹⁰⁵

V bratislavských listinách sa označenie *comites* objavuje až po vytvorení komunity. Najstarší prípad sa viaže na osobu Jakuba, ktorý bol ako *comes* označený v listinách z rokov 1279,

⁹⁹ SNA, Archív hodnoverného miesta pri Bratislavskej kapitule: 14-15-6 (1279).

¹⁰⁰ KUBINYI, Elenchus fontium, ref. 88, č. 58, s. 70: *si aliqui nobiles ... ad ipsum castrum Supruniense convenire voluerint, libere veniant.*

¹⁰¹ KUBINYI, Elenchus fontium, ref. 88, č. 71, s. 92: *iobagiones (archiepiscopi) intra fossatum Strigoniense constituti.*

¹⁰² ROHÁČ, Juraj. Stredoveká Trnava. In ŠIMONČIČ, Jozef - WATZKA, Jozef (ed.). *Dejiny Trnavy*. Trnava 1989, s. 36; KUBINYI, Elenchus fontium, ref. 88, č. 33, s. 38: *Item tempore expeditionis, quo nos (i. e. Bela IV. – J. Š.) personaliter proficisci oportuerit, quindecim mansiones ex eisdem dabunt nobis unum panceratum habentem hastam, cabatum, galeam, faretram et cetera ornamenta apta panceratis cum duobus equis.*

¹⁰³ V prípade mesta Vasvár sa v privilégiách z roku 1279 uvádza zákaz súbojov (KUBINYI, Elenchus fontium, ref. 88, č. 59, s. 71).

¹⁰⁴ KUBINYI, Elenchus fontium, ref. 88, č. 46, s. 56: *Nos comes Rvbynus maior ville, Iaanyus et Hermannus comites, Banko, Mauritius, Rubynus Parvus., Cunc comes, Godynus ceterique cives de Strigonio.*

¹⁰⁵ KUBINYI, Elenchus fontium, ref. 88, č. 48, s. 57.

1280 a 1287.¹⁰⁶ V privilégiách z roku 1291 sa spomína *comes Deprecht*, o dva roky neskôr *comes Hertlinus*, ktorý bol richtárom mesta (*villicus*).¹⁰⁷ Jeden z najvplyvnejších mešťanov – Hambatho – je ako *comes* spomenutý v listinách z rokov 1309 alebo 1324.¹⁰⁸ Je možné, že pôvod týchto najvplyvnejších Bratislavčanov môžeme hľadať v tých jobagiónoch, ktorí podobne ako Woch či Forma vystihli príležitosť a možno s malým kapitálom ale dobrými vzťahmi ku kráľovskému dvoru a zahraničiu (*hospites de Austria*) vytvorili potenciál pre vznik novej elity.

Ak si spomenieme na viackrát citovanú listinu z roku 1296, ktorá ako jediných cudzincov v Bratislave uvádza Rakúšanov a ak si uvedomíme význam dunajskej tepny ako magistrály, ktorou sa posúval tovar, ľudia aj idey, nedá nám, aby sme sa nepozreli na sociálny vývin v najbližšom väčšom susednom meste Bratislavy – vo Viedni. Geograficky aj historicky blízke mesto má na rozdiel od Bratislavy pre 13. storočie väčší počet prameňov, vďaka čomu sa dá na jeho čele v 13. storočí jasne rozoznať sociálna vrstva, ktorú rakúski historici nazývajú „rytierski mešťania“ (Ritterbürger).

V prameňoch, viažucich sa ku Viedni, sa v 13. storočí objavuje korporatívne pomenovanie, ktoré diferencuje dve skupiny a zároveň nimi oslovuje mestskú komunitu (*universitas civium et militum*).¹⁰⁹ Táto dvojica pripomína v uhorských a bratislavských prameňoch vystupujúcu dvojicu skupinových pomenovaní, spojených s našimi mestami – aj s Bratislavou – explicitne sa vyskytujúcich jobagiónov a *cives*. Klaus Lohrmann uvádza, že hlavnými znakmi týchto *miles* – teda Ritterbürgerov – bola ich hodnovernosť (pôsobili ako svedkovia, *virii idonei* spolupečiatiaci a sudcovia), ich vojenský potenciál (kvôli čomu bývajú označení ako *milites*) a hospodárske zázemie (majú pozemkový majetok „na vidieku“).¹¹⁰ Zároveň majú bližší vzťah ku dvoru prípadne bezprostrednému zemepánovi – v uhorskom prípade by sme mohli predpokladať najmä vzťahy ku županovi (*comes comitatus*).

Ak načrtnutú schému fungovania Ritterbürgerov premietneme na bratislavské podmienky, zistíme, že roku 1255-1256 vystupujú Forma a Pech (*cives Posonienses*) ako svedkovia pri majetkovom spore – splňajú teda úlohu *virii idonei*. Sudcovskú úlohu plnil Jakub, ktorý sa roku 1288 spomína ako *iudex civitatis nostrae* resp. ako *honestus vir Jacobus iudex Posoniensis*.¹¹¹ Vojenská funkcia najstarších „Bratislavčanov“ je evidentná – stačí pripomenúť za aké zásluhy bol Woch povýšený a neskôr dostal donáciu (*miles*). Napokon ten istý prípad vypovedá aj o blízkosti niektorých jednotlivcov medzi najstaršími známymi

¹⁰⁶ AMB, Listiny č. 5 (1279), 6 (1280), 7 (1287).

¹⁰⁷ AMB, Listiny č. 12 (1291 XII 2), 14 (1293 X 26).

¹⁰⁸ FEJÉR, CDH, ref. 39, VIII/1, s. 352.

¹⁰⁹ PERGER, Richard. Der organisatorische und wirtschaftliche Rahmen. In CSENDES, Peter – OPLL, Ferdinand (ed.). *Wien. Geschichte einer Stadt. 1. Von den Anfängen bis zur Ersten Wiener Türkenbelagerung*. Wien – Köln – Weimar : Böhlau Verlag, 2001, s. 209.

¹¹⁰ Lohrmann, Klaus. Das Werden von Stadt und städtischer Gesellschaft. In CSENDES – OPLL, ref. 109, s. 254.

¹¹¹ AMB, Listina č. 9 (1288 VI 11).

„Bratislavčanmi“ ku kráľovskému dvoru (Woch strážil kráľa, Jakub I. plnil diplomatické a najmä vojenské služby v prospech dvora). Všetci zmienení bratislavskí *cives* mali zároveň pozemkový majetok mimo vlastného územia mesta.

Výpočet zhodných znakov nasvedčuje tomu, že aj v Bratislave sa niekedy po polovici 13. storočia začala vytvárať vrstva svetskej elity vojenského pôvodu, ktorá vlastnila majetky na okolí alebo priamo na území budúceho mesta s prepojením na dvor, vrstva analogická viedenským Ritterbürgerom. Oni boli obyvateľmi reprezentatívnych kamenných vežových domov, aké v našom meste vznikali podľa vzoru Viedne (ktorá zase kopírovala Regensburg). Podľa zistenia Martina Melicherčíka však náznakovo zachovaný vežový dom na Panskej ulici vznikol asi až v poslednej tretine 14. storočia, kedy už mesto malo dotvorený svoj fortifikačný systém.¹¹² Tento fakt nám prezrádza, že takéto finančne náročné stavby vznikali nielen na ochranu v meste bez hradieb, ako uvažoval Vendelín Jankovič, ale aj ako súčasť spoločenskej prestíže „nových zbohatlíkov“ šľachtického (aj iného?) pôvodu, pre ktorých nemáme pomenovanie, ktorí sú však chudobnejšou analógiou viedenských Ritterbürgerov.

Záverom už len niekoľko hypotéz, ktoré bude treba neskôr overiť alebo spresniť. Po prvé: zdá sa, že bratislavská skupina *comites* je príliš široká, aby sme ju mohli považovať za jednu rodinu, ako sa to v prípade Trnavy javí Vladimírovi Rábikovi. Predstavujú skôr „konzorcium developerov“, ako to trochu inými slovami naznačil už pred pol storočím Franz Kováts. Skupina pozostávala z členov viacerých rovnoprávných rodín, medzi ktorými určite jestvovala rivalita, vďaka čomu sa nepresadil post jediného lokátora (ako predpokladal F. Kováts) a vďaka čomu sa post richtára nestal dedičným. Vojenská a ekonomická moc a z nej vyplývajúca prirodzená autorita príslušníkov týchto rodín, bola dôvodom, kvôli ktorému boli členovia mestskej rady spočiatku vyberaní len spomedzi nich. Stáli „nad ostatnými“ obyvateľmi mesta, ako ilustruje dohoda medzi mestom a antonitmi, kde ako zástupcovia mesta vystupujú *Hertlinus iudex, Hambato, Iacobus, Perichtoldus ac vniuersi ciues ciuitatis Posoniensis*.¹¹³

Výrazom identity týchto Ritterbürgerov bol nepochybne aj vznik spoločnej pečate, ktorá zrejme nevznikla v období Wocha, Formu a Pecha, keď sa ešte len formovali zárodky meštianskych vrstiev, ale až v období na konci 70. rokov 13. storočia, kedy aj v iných podobných mestách Uhorska došlo k diferenciacii „mestských jobagiónov“ a k vzniku najstarších Ritterbürgerov. Nasvedčuje tomu aj gotický kruhopis pečate.¹¹⁴

¹¹² MELICHERČÍK, Stredoveké vežové domy, ref. 82, s. 141.

¹¹³ FEJÉR, CDH, VIII/1, s. 620.

¹¹⁴ K písmu pečatí, ktoré je citlivým barometrom pri ich datovaní (často lepším ako jednoducho štylizovaný znak v pečatnom poli) pozri: ŠEDIVÝ, Juraj. Stredoveké uhorské pečate a ich písmo. K datovaniu pečatí analýzou písma. In RAGAČOVÁ, Júlia (ed.). *Pečate a ich používatelia*. Bratislava : Archívna správa MVSR, 2007, s. 129-145. Pri porovnaní písma bratislavskej pečate s niektorými jasnejšie datovanými osobnými pečatami je evidentné, že románske tvary (kapitálne *A* a *M* spolu s neuzavretým *E*) nachádzame napríklad ešte na pečati Štefana ako mladšieho kráľa (1262-1270). Dva románske znaky (*A* a *M*) sa nachádzajú ešte aj na Štefanovej

Nie je možné, aby existovali od župana nezávislé komunity nielen v Bratislave a v Podhradí (ako sa domnieval T. Ortway) alebo dokonca aj v ďalších podhradách sv. Michala a sv. Vavrince (Š. Rakovszky). Bratislava vznikla z viacerých osád, na ich čele kedysi zrejme stáli *villici*, ale v priebehu 3. tretiny 13. storočia už existovala určite len jedna komunita s jedným zástupcom navonok (*villicus, iudex*).

Otázku prečo Bratislava dostala mestské privilégia tak neskoro oproti iným väčším sídlam sa dá vyriešiť poukazom na mimoriadne silnú pozíciu župana v bratislavskom pohraničí. Od 40. do 80. rokov 13. storočia sa na poste župana vystriedalo približne 20 osôb, z ktorých väčšina mala funkciu priamo na dvore (piati zastávali funkciu palatína, 6 taverníka, 2 kráľovského sudcu a 2 kráľovského pohárnika). Aj oni mali iste záujem o rozvoj osídlenia pod Bratislavským hradom – no vo vlastnej réžii. Tak treba chápať výraz *hospites castris*. A tak si treba vysvetliť aj zmienku o existencii komesa hradných hostí, ktorý sa ešte roku 1284 spomína ako jeden z troch hlavných úradníkov župana (popri kastelánovi hradu a kuriálnom komesovi).¹¹⁵

Po druhé: „starostlivosť župana“ pôsobila v poslednej tretine 13. storočia už anachronicky a retardujúco, čo spolu s vojenskými obsadeniami mesta na začiatku 70. rokov viedlo k evidentnému úpadku osídlenia. Na nový rozvoj bolo treba investičné injekcie. Tie prišli tak zo strany „štátnej“ ako aj „súkromnej“. Kráľ udelil komunite nielen privilégia, ale aj priame donácie. Podobne ako blízka Šoproň dostala aj Bratislava vo svojich začiatkoch „do vienka“ obec vo svojej blízkosti – Szeplak. Donácia bola doteraz interpretovaná ako možnosť pre obyvateľov dediny presťahovať sa do mesta. Interpretácia je však chybná, keďže obyvatelia Szeplaku nedostali možnosť presťahovať sa, ale im to bolo vyslovene nariadené. Kráľ takto násilne podporil proces, smerujúci ku definitívnemu urbanistickému dotvoreniu Bratislavy.

Okrem kapitálu v rukách pozemkových vlastníkov šľachtického pôvodu (jobagiónov) a okrem využitia poľnohospodárskych pozemkov a stavebného materiálu násilne zrušenej obce Szeplak (možno sa predtým dobrovoľne alebo pod tlakom kapitálu „developerov“ rozdelili aj osady okolo kostola sv. Michala a Vavrince a ich časti splynuli s mestom) treba rátať s kupeckým kapitálom prichádzajúcim po Dunaji najmä z blízkej Viedne. Ďalšou zložkou investícií, ktoré mali posilniť rozvoj mesta, bol židovský kapitál, ktorý sa panovník snažil do mesta prilákať vďaka neobvyklým explicitným výsadám v privilégiách z roku 1291. Napokon

kráľovskej pečati (1270-1272) a na pečati Ladislava IV. (po 1272). Na bratislavskej pečati žiaden z románskych tvarov písmen nevidieť (okrem jediného *H*). Je málo pravdepodobné, že pohraničné uhorské mesto by si mohlo dovoliť modernejšieho rytcu ako sám panovník, preto sa prikláňam k datovaniu dokončenia najstaršieho bratislavského typárika až do pre komunitu prelomového obdobia okolo roku 1280. Evidentný rozdiel v archaickejšie pôsobiacom písme začiatku textu (*SIGILLVM CIVIVM IN*) a modernými tvarmi toponyma (*PRESVVRCH*) môže dokonca naznačovať vznik pečatidla v dvoch rozdielnych etapách (azda aj dvoma rytcami).

¹¹⁵ SNA, Súkromný archív Bratislavskej kapituly, listina B-2-7 (1284 VII 6): *nostri officiales et collectores vniuersi, et specialiter conseruator castris et curialis comes Ponosiensis ac comes hospitem Castris*.

nesmieme zabudnúť ani na cirkevný kapitál. Ak je pravdivá a správne interpretovaná listina z roku 1307, tak boli v Bratislave niekedy na konci 13. storočia pochovaní dvaja ostrihomskí arcibiskupi a brat tretieho.¹¹⁶ Pochovanie prímasov celej krajiny v bratislavskom kostole nemôže byť náhoda, ale musí byť výrazom nejakých zámerov cirkevného centra krajiny, ktoré malo v súvislosti s rozvojom perspektívneho sídla na západnej hranici.

Vznik stredovekej Bratislavy a formovanie jej lídrov môžeme na základe prezentovaných poznatkov pochopiť iba ako súčasť „sociálnej revolúcie“ 13. storočia a ako výslednicu pôsobenia viacerých súvzťažných a niekedy aj protichodných záujmov kráľa, župana, obyvateľov podhradia a jeho okolia, prichádzajúcich hostí a cirkvi.

¹¹⁶ ŠEDIVÝ, *Mittelalterliche Schriftkultur*, ref. 97, s. 80, 81, 244.